

УДК 355.34:94] (477)

Д. В. Веденєєв

**ДОКУМЕНТИ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ
СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ «КАТАКОМБНОЇ» ТЕЧІЇ
У ПРАВОСЛАВ'Ї В УКРАЇНСЬКІЙ РСРУ
1920-ТІ –1950-ТІ РР.**

Мета роботи: Введення у науковий обіг та проведення історико-джерелознавчого дослідження маловідомих документів агентурно-оперативної діяльності радянських органів державної безпеки щодо суспільних та соціокультурних поглядів учасників опозиційної радянській владі «катакомбної» течії серед православних України наприкінці 1920-х – у 1950-х рр., а також вивчення науково-пізнавальних можливостей документів спецслужб із погляду поглиблення студіювання ідейно-культурного виміру буття опозиційних релігійних течій у СРСР як поширеної форми духовного й соціального протесту проти примусової політики державного атеїзму. **Методологія** дослідження полягає в застосуванні основних методів історико-джерелознавчого дослідження, зокрема атрибуції документів, порівняльного (компаративістського) документного аналізу, археографічного методу, хронологічного методу, а також структурно-системного методу дослідження при вивченні організації профільної роботи радянських спецслужб. **Наукова новизна** статті полягає у тому, що досліджені автором документи переважно уперше вводяться до наукового обігу, внаслідок чого суттєво поглиблюються історико-культурологічні знання щодо малодосліджених нонконформістських релігійних (квазірелігійних) течій. **Висновки.** Розсекречена в останні роки документальна спадщина радянських спецслужб слугує цінним та інформативним історичним джерелом для поглибленого дослідження історії Православної Церкви в Україні, змісту державно-церковних відносин, а також для вивчення впливу агресивної політики державного атеїзму в СРСР. Матеріали спецслужб є вельми специфічним за походженням і стилем джерелом, що зумовлює необхідність їхнього ретельного джерелознавчого аналізу, водночас їм властива змістовна інформативність, обізнаність, своєрідний прагматизм, менший вплив ідеологізації порівняно із документами партійної та «науково-атеїстичної» пропаганди. Досліджені документи дають змогу простежити процес трансформації ідейно-духовних, культурних і поведінкових настанов (стереотипів) певної корпоративної групи населення під впливом консервації протестних настроїв у релігійній формі в умовах переслідування свободи віросповідання та переслідувань за переконання.

Ключові слова: археографія, документознавство, релігія, Православна Церква, ідейно-культурна опозиція, субкультури, спецслужби.

Д. В. Веденєєв

**ДОКУМЕНТЫ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
КАК ИСТОЧНИК ИССЛЕДОВАНИЯ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ
«КАТАКОМБНОГО» ТЕЧЕНИЯ В ПРАВОСЛАВИИ В УКРАИНСКОЙ ССРВ
1920-Х–1950-Х ГГ.**

Цель работы. Введение в научный оборот и проведение историко-источниковедческого исследования малоизвестных документов агентурно-оперативной деятельности советских органов государственной безопасности относительно социокультурных взглядов участников оппозиционного советской власти «катакомбного» течения среди православных Украины в конце 1920-х – в 1950-х гг., а также изучение научно-познавательных возможностей документов спецслужб с точки зрения углубления изучения и идейно-культурного измерения существования оппозиционных религиозных течений в СССР как распространенной формы духовного и социального протеста против принудительной политики государственного атеизма. **Методология** исследования состоит в применении основных методов историко-источниковедческого исследования, в частности атрибуции документов, сравнительного

(компаративистського) документного аналізу, археографічного методу, хронологічного методу, а також структурно-системного методу дослідження при вивченні організації профільної роботи радянських спецслужб. **Научна новизна** статті заключається в тому, що дослідзовані автором документи переважно вперше вводяться в науковий оборот, чим суттєво розширюються історико-культурологічні знання щодо мало досліджуваних неконформістських релігійних (квазірелігійних) течій. **Висновки.** Расекреченное в последние годы документальное наследие советских спецслужб служит ценным и информативным историческим источником для углубленного исследования истории Православной Церкви в Украине, содержания государственно-церковных отношений, а также для изучения влияния агрессивной политики государственного атеизма в СССР. Материалы спецслужб являются весьма специфичным по происхождению и стилю источником, что обуславливает необходимость их тщательного источниковедческого анализа, одновременно им присуща содержательная информативность, осведомленность, своеобразный прагматизм, меньшее влияние идеологизации в сравнении с документами партийной и «научно-атеистической» пропаганды. Исследованные документы дают возможность проследить процесс трансформации идейно-духовных, культурных и поведенческих установок (стереотипов) определенной корпоративной группы населения под влиянием консервации протестных настроений в религиозной форме в условиях гонений на свободу вероисповедания и преследований за убеждения.

Ключевые слова: археография, документоведение, религия, Православная Церковь, идейно-культурная оппозиция, субкультуры, спецслужбы.

D. Vedenieiev

THE DOCUMENTS OF THE STATE SECURITY OFFICES OF THE UKRAINIAN SSR AS THE SOURCE FOR THE RESEARCH OF THE SOCIAL-CULTURAL FEATURES OF THE «CATACOMB» DIRECTION OF THE ORTHODOXY IN UKRAINE 1920'S – 1950'S

Purpose of Article. The purpose of the article is to introduce to the scientific circulation and conduction of the historical research of the little-known documents of the agent-operative activities of the Soviet state security offices concerning the social and social-cultural views of the members of the opposite to the Soviet state «catacomb» direction among the orthodox of Ukraine in late 1920's – 1950's as well as study of the scientific-cognitive opportunities of the documents of the special services from the point of improving of the study of ideological and cultural life measurement of the opposite religious directions in the USSR as the widespread form of the spiritual and social process against the forced policy of state atheism. **Methodology.** The methodology of the study consists of the using of basic methods of historical research, in particular – the attribution of documents; the comparative analysis of the document; the genetic analysis; the chronological method, as well as the structure-systemic method of research for the study of the organization of the professional work of the Soviet special services. **Scientific Novelty.** The scientific novelty of the study consists the fact, that the documents, studied by the author, are introduced to the scientific circulation for the first time, by what is the historical-cultural knowledge concerning the little-known non-conformist religious (quasi-religious) directions significant improved. **Conclusions.** The declassified in the last years documents of the Soviet special services are the valuable and informative historical source for the improved study of the history of the Orthodox Church in Ukraine, of the content of the relationships between the state and the church, as well as of the study of the influence of the aggressive policy of state atheism in the USSR. The materials of the state services are specific source because of their style and origin, what causes the necessity of their thorough critic analysis, simultaneously they are inherent in high informational content, awareness, special pragmatism, less level of the ideology in compare with the party and «scientific-atheistic» propaganda. The sources allow studying the process of the transformation of ideological and spiritual, cultural and behavioral settings (stereotypes) of the particular corporate group of the population by the influence of the preservation of protest in the religious shall in the conditions of the pursuit of freedom of the religion and the pursuit for the opinion.

Keywords: source criticism, religion, the Orthodox Church, the ideological-cultural opposition, subcultures, special services.

Актуальність теми дослідження обумовлена недостатнім вивченням у спеціальній літературі соціокультурних поглядів, світогляду, корпоративної свідомості учасників релігійної опозиції (різноманітних груп «катакомбної церкви», які відгалужувалися від канонічного Православ'я на знак протесту проти переслідувань віри та внаслідок максималістської реакції на «угодництво», в їх розумінні, вищого кліру Церкви перед владою) як оригінального явища культурно-конфесійного виміру радянського періоду історії України. Вивчення духовного світу та психокультурного коду згаданих нонконформістських релігійних громад дозволяє не тільки ґрунтовніше вивчити цей вимір культурної та етноконфесійної історії радянського періоду в історії України, але й дійти наукових узагальнень щодо своєї моделі духовно-культурного й психологічно-поведінкового буття подібних добровільно-ізоляціоністських співтовариств у суспільстві, їхніх взаємин із владними інститутами та офіційною ідеологією.

Крім того, вивчення теми, порушеної у статті, сприятиме розумінню функціональної ролі спецслужб як знаряддя державної політики в конфесійній сфері, пізнавальних особливостей документів органів безпеки з погляду історико-культурологічних аспектів радянської доби в минулому України.

Окремо варто зазначити, що внаслідок специфічної суспільно-політичної та оперативної обстановки в Україні напередодні розпаду Союзу РСР, відповідно до наказу голови КДБ УРСР № 00150-1990 р., було цілеспрямовано знищено величезний масив агентурно-оперативних розробок, які тривалий час велися спецслужбою щодо націоналістичного повстансько-підпільного руху, дисидентства, релігійних конфесій, окремих діячів суспільно-культурної сфери, інших гуманітарних об'єктів, та відносилися до функції «протидії націоналізму, клерикалізму та ідеологічній диверсії». З-поміж іншого, предметом вивчення науковців уже не стануть впорядковані й вельми інформативні документи щодо релігійного нонконформізму православного забарвлення – шести-томна справа щодо «церковників і сектантів» 1942–1945 рр. провадження, 23 томи літерної справи (1952–1965 рр.) на підпілля «Істинно-

православної церкви», багатотомна справа розробки (1952–1961 рр.) «антирадянської діяльності» монашества Руської православної церкви (РПЦ), а також численні агентурно-оперативні багатотомні справи, що тривалий час велися у Центрі та в обласних управліннях органів держбезпеки щодо православної релігійної опозиції («церковно-монархічне підпілля», за службовою термінологією чекістів – «Острів», «Халдеї», «Скит», «Бірюки», «Блудниці», «Юродиві», «Проповідники» та інші) [16, спр. 511]. Відтак набуває значення узагальнення відповідних документів, що дійшли до нас, для відтворення наукової картини цих маловідомих сторінок духовно-культурної історії України ХХ століття.

Стан наукової розробки теми. Виникнення та функціонування «катакомбної церкви» як самотнього явища релігійного та протестного соціально-культурного характеру, державне переслідування та репресивні заходи спецслужб проти нонконформістів стали предметом дослідження (у спеціальних або узагальнюючих працях) знаних спеціалістів з історико-релігійної проблематики та минулого державно-церковних відносин в СРСР та Українській РСР – Л. Бабенко, О. Бойка, В. -Войналовича, А. Киридон, О. Лисенка, В. Логінова, М. Одинцова (Москва), В. Пашенка, О. Тригуба, М. Шкаровського (Санкт-Петербург), а також автора статті [2; 3; 6; 7; 8; 10; 11; 12; 19; 20; 21; 23; 24; 31; 32; 35; 36; 37; 38 та ін.]. При цьому згадані дослідники, широко залучаючи матеріали вітчизняних та іноземних архівів, усе ж таки здебільшого зосереджуються на висвітленні політики держави щодо «катакомбників», їхніх суперечностей із канонічною РПЦ, окремих репресивних кампаніях, і лише побіжно торкаються соціокультурного та психолого-поведінкового аспекту буття релігійної опозиції. Окремо варто згадати українського науковця С. Шумила [39-41], котрий намагається висвітлити (зокрема й на матеріалах особистого спілкування) «внутрішній світ» учасників релігійної опозиції в Україні (адептів так званої «Істинно-православної церкви»), хоча при цьому роботи автора носять апологетичний характер, що підважує науковість їхніх висновків.

Водночас для адекватного вивчення порушеної у статті теми доцільно залучати на-

укові доробки сучасних дослідників (Л. Бабенко, С. Білокопя, О. Гранкіної, І. Осипової, Р. Подкура, В. Ченцова та інших), котрі запропонували основні прийоми герменевтичного тлумачення джерелознавчого аналізу такого специфічного документального явища, як архівно-слідчі та кримінальні справи органів держбезпеки часів масового порушення прав громадян та незаконних репресій [4; 5; 9; 18; 22; 25; 26 та ін.]. Зазначимо, що поряд із архівними документами спецслужб певні відомості щодо «катакомбних» течій та оперативно-репресивної діяльності стосовно них можна отримати із документальних видань із історії державно-церковних відносин у СРСР та органів держбезпеки [27-30].

Мета дослідження. Вивчення оперативних документів радянських органів державної безпеки з метою виявлення їхніх джерельно-пізнавальних можливостей для поглибленого дослідження ідейно-духовних та соціокультурних властивостей релігійної опозиції існуючій владі та її воєвничо-атеїстичній політиці («катакомбної церкви») православного спрямування в Україні у 1920–1950-х рр. (період найбільшого поширення «катакомбної» течії в СРСР).

Викладення основного матеріалу. Перші відрубні від канонічної РПЦ групи зародилися ще до революції 1917 р. та у перші роки радянської влади, яку вони сприйняли вкрай негативно. Йдеться про так звані «іоаннітів» (які ще за життя екзальтовано сприймали відомого подвижника Церкви, св. праведного Іоанна Кронштадського, чим викликали незадоволення останнього), «подгорнцівців» або «стефанівців» (адепти поклоніння «старцю» Стефану Подгорному) [8], поклонників монаха Феодора (Рибалкіна) – «федорівців» тощо. Особливого поширення ці групи набули у північно-східній Україні (Чернігівщина, Слобожанщина) та суміжних губерніях Росії, і згодом стали складовими протестного релігійного руху, доповнивши свої світогляд та діяльність «катакомбним» способом існування, елементами антирадянської ідеології.

Наступ радянської влади на Православну Церкву, який із 1921–1922 рр. набув нормативного та ідеологічного оформлення, характеру державної стратегії, здійснювався переважно

силами органів державної безпеки (котрі, зокрема, інспірували «обновленський», «автокефальний» та інші розколи), і поставив РПЦ на межу виживання й заборони. Почалися незаконні репресії, включаючи смертні вироки єпископам, священикам і активним мирянам. За цих умов, продовжуючи лінію покійного Патріарха Московського і Всія Русі Тихона (1865–1925 рр.), заступник Патріаршого Місцєблєостителя, митрополит Сергій (Страгородський, Патріарх у 1943–1944 р.) та його соратники змушені були піти на компроміс із режимом, видавши відому «Декларацію» 1927 року про лояльність до влади та засудження боротьби з нею, аполітичність, відмежування від антирадянської «РПЦ за кордоном». Наслідком стала легалізація Тимчасового Патріаршого Синоду, тимчасове зменшення тиску на канонічну Церкву, початок кризи розкольніцьких рухів (які з часом також зазнали репресій).

Проте компроміси були болісно сприйняті чималою частиною священнослужителів та вірних (зокрема, до «антисергіанської» опозиції долучилось до 40 архієреїв), центром нонконформізму стала група «іосифлян», згуртована навколо митрополита Ленінградського Іосифа (Петрових, розстріляного у 1937 р.). Ця течія («іосифляни») відкинула підпорядкування митрополиту Сергію, об'єднала частину кліру РПЦ, намагалася без втрати канонічних засад знайти альтернативний Синоду шлях легальної церковної опозиції. Саме митрополит Іосиф висунув поняття «Істинно-православної церкви» (ІПЦ), яка стала стрижневою течією (нерідко – узгальнюючим синонімом) «катакомбної церкви». Водночас у СРСР тоді перейшли на нелегальне становище сотні приходів та монастирів, в Україні центром руху стала група архієреїв на чолі з схіархієпископом Антонієм (Абашидзе, нині прославлений як святий УПЦ) [35, 90-97], [122-123]. Тоді «іосифляни» не набували характеру субкультури, адже їхній рух тримався на канонічних єпископах та ієреях.

Органи держбезпеки негайно розпочали розробку та подальші репресії проти ІПЦ. За справою «Всесоюзної контрреволюційної організації монархістів-церковників «ІПЦ» у 1928–1931 рр. засудили понад 3000 осіб, зокрема 11 єпископів, 358 монахів, 243 священиків і дияконів [16, спр. 1037, арк. 84-85]. Упро-

довж 1931 р. чекісти затримали й засудили майже всіх священнослужителів у лавах ІПЦ в Україні, вироки отримали два єпископи, 52 священики, 19 монахів, 7 дияконів, 60 мирян. У 1920-х рр. в Україні на духовно-соціальної протестній основі поширюється рух «подгорнівців» (Слобожанщина, Донбас), до якого прихильно ставилася частина священнослужителів. У цій течії (сучасники виокремлювали властивий їй «фанатизм», міфологізацію С. Подгорнова і віру в «пророцтво» про падіння радянської влади в 1933 р.), що спиралася на селянство, рельєфно проявилися мотиви соціального протесту, каталізовані форсованою колективізацією. Учасники течій приєдналися до відкритих озброєних акцій протесту проти колгоспів. Квінтесенцією їхніх духовних та соціальних поглядів стали слова арештованого голови церковної ради Тростянецького приходу І. Кондратенка: «Грабують і грабують селян без кінця... Не можна здавати хліб антихристу, адже наш хліб – це наша кров, яку антихрист п'є замість вина, як написано у наших святих книгах» [34, оп. 1, спр. 65744, т. 14, арк. 386]. Чимало «подгорнівців» засудили за колективною справою «ІПЦ» в Україні.

Тоді ж органи держбезпеки поширили на релігійну опозицію поняття «церковно-монархічна контрреволюція», яке частково відповідало світогляду й очікуванням нонконформістів, але здебільшого носило характер міфологеми, що дозволяло «вправніше» фабрикувати справи про «антирадянські організації» та суворіше карати їхніх «фігурантів». По суті, репресії початку 1930-х рр. загнали протестний релігійний рух у нелегальні або латентні умови, сприяли формуванню спільних життєвих стратегій та соціокультурних рис неоднорідного руху «катакомбників». Одночасно репресії проти єпископату та священиків, винищення їх під час «Великого терору» 1936–1938 рр. багато в чому сприяло усуненню духовного наставництва «катакомбників» із боку канонічних священнослужителів.

До 1941 р. в УРСР (окрім приєднаних західних областей) залишилося відкритими 3% храмів (у низці індустріальних областей – жодного), всі монастирі були закриті [16, спр. 375, арк. 33], тому поширилися таємні «домові храми», невеличкі громади ченців, що мешкали в

домах мирян. Не бажаючи визнавати «краснодраконівську владу антихриста», на нелегальний стан переходили громади ІПЦ та «подгорнівців», створювалася мережа їхніх громад, молитовних домів, конспіративних укрить, духовних наставників [17, спр. 10822, арк. 27].

Зазначимо, що «катакомбна церква» ніколи не була організаційно оформленим рухом у масштабах СРСР або УРСР. Цей термін вживається як умовний для позначення сукупності нонконформістських, протестних щодо богоборчої політики влади течій (груп), офіційно не зареєстрованих, неканонічних із богослужбового погляду, тією чи іншою мірою прихованих за формою існування, в окремих випадках – таких, що перебували у підпільному становищі. Активної боротьби проти влади вони не вели, за виключенням окремих випадків участі у протестних акціях доби колективізації та певних випадків активного співробітництва з окупантами у 1941–1944 рр.

Зрозуміло, що частина релігійної опозиції скористалася приходом німців із їхньою свідомою політикою фрагментації духовного поля окупованих територій із перспективою знищення християнства як такого. Зокрема, новою ситуацією активно скористалися «подгорнівці», чії громади в УРСР розгромили органи НКВС у 1930-х рр. Поблажливе ставлення окупантів вони використали для скликання у жовтні 1942 р. у Тростянці Сумської області «Всеукраїнського з'їзду», що обрав «Керівну раду», закликав молитися за німців і допомагати їм у боротьбі з «жидо-більшовицьким гнобленням» та партизанами [13, оп. 27, спр. 6, арк. 227; 17, спр. 10822, арк. 29, 160-167]. Поширювалися чутки про «прихід царя Михайла». Для розробки цієї течії Наркомат держбезпеки (НКДБ) УРСР у 1944 р. завів централізовану оперативну справу «Халдеї».

Активізувалися і громади ІПЦ. Зокрема, у 1943–1944 рр. контррозвідка ліквідувала у Києві «церковно-монархічну організацію» й нелегальний монастир (понад 30 учасників) архімандрита Михайла (Костюка), який іменував себе «самодержцем Всеросійським» й «патріархом всія Руси» [16, спр. 462, арк. 6; 15, спр. 74, арк. 84-85]. У 1944–1945 рр. в Україні було «оперативно ліквідовано» 13 груп ІПЦ зі 178 учасниками, а загальна чисельність адептів

ППЦ в УРСР оцінювалася приблизно у 500 осіб [16, спр. 375, арк. 121]. Для їхньої розробки НКДБ завів централізовану оперативну справу «Скит». Виникли нові течії «катакомбників», зокрема «прокопіївці» та «ігнат'ївці» (адепти колишнього ієромонаха Ігнатія (Море), психічно хворої людини, який удавав із себе «старця», відбував тривалий термін у таборах).

Водночас, після відродження церковного життя, відновлення Патріаршества у вересні 1943 р., значна частина нелегального духовенства, мирян-«катакомбників» повернулася в лоно Церкви, що поглибило специфіку духовно-культурного життя опозиції канонічній церкві. Оперативна розробка «катакомбних» течій тривала і в повоєнний період, причому за умов розгортання «холодної війни» (включаючи інформаційно-психологічне протиборство, застосування культурно-когнітивної «зброї» проти цивілізаційного противника). Подальша політизація світогляду та зростання антиурядової спрямованості релігійної опозиції лише погіршувала її становище. У 1947–1948 рр. арештували 367 членів «церковно-монархічного підпілля», виявили 4 нелегальних монастирі, 10 підземних таємних храмів і 25 нелегальних домів молитви, завели 25 агентурних справ на 205 учасників підпілля. Лише впродовж 1949 р. в УРСР по лінії «катакомбників» ліквідували 12 громад (137 учасників) і затримали 66 одинаків, серед арештованих 42 учасники ППЦ, 36 «іоаннітів», 40 «інокентьєвців» та 23 «михайлівця» [14, оп. 261, спр.2, арк. 114; спр. 3, арк. 126].

Цінні відомості щодо духовно-культурного світу та побуту релігійних нонконформістів містять матеріали агентурної справи «Скит» Сталінського (Донецького) УНКДБ, у рамках якої було ліквідовано у березні 1945 р. нелегальний монастир «подгорнівців» у с. Зайцево Горлівського району. Чекісти кваліфікували його як «антирадянську церковно-монархічну організацію», засновану в 1920-х рр. донькою хазяїна шахт Катериною Пижовою, котра постриглася у монахині з ім'ям Єфросинія та вела справи монастиря з колишнім ієромонахом Києво-Печерської Лаври Веніаміном (Філіпповим). Як свідчила на допитах сама К. Піжова, вона з дитинства була глибоко віруючою людиною, з восьми років співала у хорі, здійснювала паломни-

цтва до Лаври, багато читала духовної літератури. Її батько і два брати згодом також стали монахами.

У монастирі площею в гектар мешкало до 30 насельників, були храм, три житлових будинки та господарські споруди, стайні. Категорично заборонялося відвідування кінотеатрів, розважальних заходів, читання газет, а також відвідування храмів канонічної Церкви. У місто виходили тільки з благословення священика. Ранішні та вечірні богослужіння тривали в сукупності 7-8 годин на добу. За провини накладалася епитимія у 100-500 поклонів. Інколи для легалізації дозволялося працювати у державних установах, заключати фіктивні шлюби між насельниками. Практикувалося спільне харчування та володіння майном.

На життя заробляли землеробством, спільним веденням господарства, надходили пожертви, зокрема й від відвідувачів (щомісячно їх відвідувало до 100 осіб). Безсумнівно, таке тривале існування в сталінські часи, у густонаселеному Донбасі нелегальної релігійної громади було можливим лише за умови всебічної підтримки віруючих та місцевого населення загалом [опис дано за: 17, спр. 10822].

Водночас зростала психологічна екстравагантність та соціальна відчуженість ватажків й учасників окремих нелегальних течій. Так, за оперативною справою «Острів» держбезпека розробляла понад 250 «іоаннітів» (до 30 громад), які не визнавали діючого законодавства, відмовлялися від військової служби та роботи в державному секторі. Було засуджено одного з ватажків течії, М. Сидорова, який видавав себе за імператора Миколу II, а в роки війни співпрацював зі службою безпеки СД [33, оп. 1, спр. 1641, арк. 11-13]. На Житомирщині розкрили секту «Михайла Архангела» на чолі з М. Кокитьком («Михайлом Архангелом», або «Білим царем», як він себе називав) та його дружиною («імператрицею Олександрою»), котрі оголосили «хрестовий похід» проти влади [33, оп. 23, спр. 1640, арк. 202].

Все частіше зміст проповідей та бесід «авторитетів» містив антиурядову критику, заклики до поразки СРСР у війні із Заходом, переходу на бік противника, апокаліптичні «пророцтва», виготовлялися різноманітні

підробки під «слово святих отців». Навіть в умовах відносної свободи віросповідання не припинялися насадження ворожості, наклепи й дискредитаційні висловлювання на адресу канонічного Православ'я, адепти нелегальних течій були позбавлені можливості долучати до причастя, інших християнських таїнств. РПЦ оголошувалася «церквою антихриста», поширювалися апокаліптичні чутки про наближення голоду і людожерства, приходу «сарани з залізними дзьобами, яка клюватиме грішників». Натомість членів підпілля-«праведників» врятує «зі Сходу довгоочікуваний цар Михаїл» [17, спр. 10822, арк. 102-104].

Поступово зростала конфліктність усередині «катакомбників», що роздмухувалася і органами держбезпеки, оформилося понад 10 різних відгалужень, які не бажали порозуміння між собою. Розшарування відбувалося і по суто соціокультурній лінії. В частині громад визнавалася можливість відвідувати храми РПЦ, вступати на тимчасову роботу на держпідприємства, у колгоспи. Інша ж частина стала на шлях поглиблення відриву від «миру», вдавалася до проповіді аскетизму (були випадки доведення підлітків до дистрофії із загрозою для життя), статевої заборони (целібату) або заборони дітонародження. Постійно наголошувалося про близький «кінець світу», відгалужувалися ще більш радикальні групи «седмінців», «молчальників» тощо.

Фабрикувалися міфологічні «життя» засновників певних «катакомбних» течій. Згаданий С. Подгорний, який до революції був покараний за розбещення дівчат, у саморобних «акафістах» іменувався «обраним від Царя сил і Господа Бога Ісуса Христа у званні Апостола», «преподобномучеником», «замученим комуністами» тощо [40, 209].

В середовищі «катакомбників» все більшу роль починали відігравати деспотичні та своєкорисливі «старці» та «стариці», які, подекуди, експлуатували членів громади, займалися здирництвом, накопичували великі статки, нерухомість і коштовності. Це потім давало змогу засуджувати їх за кримінальними статтями. Були випадки впровадження агентури органів держбезпеки саме під виглядом «духовних осіб», «старців, які постраждали за віру». З документів відомий приклад агента «Степового», котрий по релігійній лі-

нії працював на спецслужбу з 1924 по 1956 р., вів самотній, бродячий спосіб життя, втратив на фронті сина. Як «странник», «старець» «маршрутувався» чекістами по регіонах СРСР, де існувало підпілля ІПЦ, мав високу довіру у віруючих, хоча за його доносами було позбавлено волі десятки людей [13, оп. 27, спр.4, арк. 227].

Висновки. Досліджені автором документи оперативної-слідчої діяльності органів НКДБ-МДБ-КДБ УРСР свідчать, що поширення релігійної опозиції («катакомбної церкви» у різних її варіаціях) стало наслідком системних державних переслідувань (включаючи незаконні репресії) свободи віросповідання, витиснення канонічного Православ'я із легітимного життя суспільства, а також зростання настроїв соціального протесту проти форсованого зламу традиційного укладу життя в процесі соціалістичних перетворень (особливо щодо сільського населення). Передовсім йдеться про колективізацію, стрімку індустріалізацію та урбанізацію, насадження партійно-державного контролю над особистим життям громадянина, відокремлення держави від Церкви, впровадження уніфікованої державної ідеології та освітньої моделі, обов'язковими елементами яких були «матеріалістичний» світогляд та атеїзм, радикальний «розрив із минулим».

«Катакомбна» течія у Православ'ї в Українській РСР набула виразних соціокультурних особливостей, в цілому властивих для релігійного підпілля в СРСР, що дозволяє вважати їх певними модельними особливостями екзистенціально-культурного буття релігійного нонконформізму як традиційної форми протесту частини суспільства проти неприйнятної для неї модернізації та ігнорування плюралізму форм духовно-культурного життя. Серед таких особливостей доцільно виокремити:

- заперечення «краснодраконівської» владної системи та її політики проти Церкви;
- засудження й бойкот соціально-політичних, культурно-освітніх заходів правлячої Комуністичної партії та влади (включаючи службу в армії, участь у виборах та виборних органах, що надавало нові підстави для переслідування «катакомбників»);
- соціально-психологічний протестний максималізм, ідеалізація «старовини», гранич-

не дистанціювання від суспільного й культурного життя країни;

– радикальне заперечення й дискредитація серед своїх adeptів канонічної Православної Церкви (незважаючи на її утиски, винищення єпископату, кліру та церковного активу під час масових репресій, а згодом – і патріотичного подвигу Церкви у роки війни), ігнорування частиною «катакомбників» позитивних змін у державно-церковних відносинах із 1943 р., що призвело до остаточного відокремлення від матері-Церкви, втрати апостольської традиції як основи богослужбової практики й благодатного богослужіння, поширення ознак тоталітарного сектантства, псевдорелігійного культу «старців», духовного та монархічного самозванства, аморальних вчинків (що полегшувало пропагандистську дискредитацію, оперативну розробку та застосування кримінального покарання учасників «катакомбних» громад);

– прагнення до формування закритих (принаймні у культурно-поведінковому розумінні) корпоративних груп, крайньою формою яких стало творення «монастирів в миру», «домашніх» монаших груп;

– продукування й поширення серед adeptів есхатологічних прогнозів («кінця світу», приходу «червоного дракону», глобальної війни з загибеллю радянського ладу, відновлення монархії), міфологізація та насадження культу авторитетів-засновників певних течій;

– виникнення специфічних форм моралі (з намаганням будувати її на засадах християнського віровчення), побуту, господарювання, людських комунікацій, особливостей виховання дітей та молоді, що прирікало їх на маргінальне становище у суспільстві.

З джерелознавчого погляду найбільш продуктивними для вивчення соціокультурно-

го виміру буття релігійного підпілля можуть розглядатися справи оперативної розробки цих течій (громад); архівні кримінальні справи на ватажків та учасників «катакомб»; аналітичні, звітні та інші документи службового діловодства тих підрозділів органів держбезпеки, які займалися «боротьбою з церковно-сектантською контрреволюцією». Основними видами документів, які заслуговують на першочергове вивчення (із застосуванням критики джерел із урахуванням виявлених науковцями джерелознавчих особливостей документів оперативної й репресивної практики), є повідомлення конфіденційних джерел (учасників підпілля або впроваджених туди агентів); література, інші письмові матеріали псевдобогословського та пропагандистського характеру, інші тексти, породжені життєдіяльністю та богослужінням «катакомбників»; протоколи допитів священнослужителів, виборних ватажків та рядових учасників громад; огляди, звіти та інші узагальнюючі документи, створені співробітниками спецслужб на підставі оперативно-слідчих матеріалів. Ці документи зосереджені у фондах Галузевого державного архіву СБ України (ГДА СБУ), й утворені в процесі оперативно-службової діяльності контррозвідувальними органами [13], спеціалізованими підрозділами, щорозробляли релігійне середовище [14], а також містяться у фонді нормативно-розпорядчої документації [15], фонді справ оперативного обліку [17], оглядах Колекції друкованих видань [16]. Окрім фонду припинених кримінальних справ ГДА СБУ, значний обсяг архівних кримінальних справ на репресованих учасників релігійної опозиції переданий до Центрального державного архіву громадських об'єднань України [34, ф.263].

Список використаних джерел

1. Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання : зб. наук. праць; ред. кол. Р. Я. Пиріг (голова) та ін. – К., 1998. – 161 с.
2. Бабенко Л. Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918– середина 1950-х рр.) /Л. Л. Бабенко. – Полтава, 2014. – 549 с.
3. Бабенко Л. Л. Посилення ролі спецслужб у боротьбі з релігією періоду колективізації / Л. Л. Бабенко // Український селянин : зб. наук праць. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького. – 2006. – Вип. 10. – С. 160-164.
4. Бабенко Л. Л. Релігійне життя в архівних джерелах радянських спецслужб: особливості відображення / Л. Л. Бабенко // Релігія і церква в історії України: Матеріали Міжнародної наукової конференції (14-16 вересня 2005 р.). – Полтава : ПДПУ ім.В.Г.Короленка, 2006. – С. 3-13.

5. Білокінь С. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВД / С. Білокінь // Проблеми історії України. – Вип. 3. – К., 1994. – С. 90-101.
6. Бойко О. В. Протидія православної церкви і громадскості антирелігійному наступу держави у 20-30-ті роки ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01. / О. В. Бойко. – Дніпропетровськ, 2007. – 203 с.
7. Веденєєв Д. В., Лисенко О. Є. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.) / Д. В. Веденєєв, О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 104-126.
8. Веденєєв Д. В. Релігійне підпілля «підгорнівців» Лівобережної України як об'єкт оперативної розробки органів державної безпеки (1945–1950 рр.) / Д. В. Веденєєв // V Всеукраїнська наукова конференція «Держава і Церква в новітній історії України» (м. Полтава, 19-20 листопада 2015 р.). – Полтава, 2015. – С. 13-20.
9. Веденєєв Д. В. Архівні документальні матеріали радянських спецслужб як джерело вивчення життя та наукової діяльності святителя Луки Кримського (В.Ф.Войно-Ясенецького) / Д. В. Веденєєв // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2015. – Вип. 4. – С. 86-93.
10. Веденєєв Д. В. «Православный андеграунд». Движение «катакомбной церкви» в Украине. 1920–1980-е годы [Электронный ресурс] / Д. В. Веденєєв. – Режим доступу: <http://pravlife.org/content/pravoslavnyu-andegraund-dvizhenie-katakombnoy-cerkvi-v-ukraine-1920-1980-e-gody-chast-1>
11. Веденєєв Д. В., Шкаровский М. В. Репрессивные акции органов государственной безопасности против общин Истинно-Православной Церкви в Украинской ССР (1944–1953 гг.) / Д. В. Веденєєв, М. В. Шкаровский // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. История. История Русской Православной Церкви. – 2016. – Вып. II: 2. – С. 65-82; Вып. II: 3. – С. 77-92.
12. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років / В. А. Войналович. – К. : Світогляд, 2005. – 742 с.
13. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). – Фонд 2.
14. ГДА СБУ. – Фонд 3.
15. ГДА СБУ. – Фонд 9.
16. ГДА СБУ. – Фонд 13.
17. ГДА СБУ. – Фонд 65.
18. Гранкіна О. В. Деякі аспекти джерелознавчого аналізу архівно-слідчих справ у 1920–1950 рр. / О. В. Гранкіна // Український історичний журнал. – 1997. – № 4. – С. 49-57.
19. Ігнатуша О. М. Інститутційний розкол православної церкви України в умовах модернізації (XIX-30-ті роки ХХ ст.) : дис. ... доктора іст. наук : 07.00.01. / О. М. Ігнатуша. – Запоріжжя, 2006. – 520 с.
20. Логінов О. Ліквідація «іоаннітського» руху в 1920–1950-х рр. на Вінничині / О. Логінов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007. – № 2. – С. 18-38.
21. Одинцов М. И. Декларация митрополита Сергия от 29 июля 1927 г. и борьба вокруг нее / М. И. Одинцов // Отечественная история. – 1992. – № 6. – С. 123-140.
22. Осипова И. И. Обзор следственных дел по «к.-р. организациям ИПЦ» на Украине [Электронный ресурс] / И. И. Осипова. – Режим доступу: <http://pandia.ru/text/77/192/20200.php>
23. Пашенко В. О., Киридон А. М. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки / В. О. Пашенко, А. М. Киридон. – Полтава : АСМІ, 2004. – 336 с.
24. Пашенко В. О. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940–початку 1990-х років / В. О. Пашенко. – Полтава : АСМІ, 2005. – 631 с.
25. Подкур Р. Ю. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.) : дис. ... канд. істор. наук / Р. Ю. Подкур. – К., 1999. – 274 с.
26. Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ / Р. Подкур, В. Ченцов. – Тернополь : Збруч, 2010. – 372 с.
27. Религиозные организации в СССР: накануне и в первые годы Великой Отечественной войны (1938–1943 гг.) // Отечественные архивы. – 1995. – № 2. – С. 37-67.
28. Русская православная церковь в советское время (1917–1991): материалы и документы. – М. : Пропилеи, 1995. – В 2 кн.
29. Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 г. : сборник документов. – М. : Изд-во Крутицкого подворья, 2009. – 765 с.

30. Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне : сборник документов и материалов. – М. : РИО ВКШ КГБ СССР, 1986.
31. Тригуб О. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–39 рр.): між Державним політичним управлінням та реформацією / О. Тригуб. – Миколаїв : МДУ ім.Петра Могили, 2009. – 300 с.
32. Тригуб О. Переслідування антисергієвської опозиції в РПЦ: з історії «істинно-православної церкви» (1932–1941 рр.) / О. Тригуб // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007. – №2. – С. 39-61.
33. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Фонд 1.
34. ЦДАГОУ. – Фонд 263.
35. Шкаровский М. В. Иосифлянство: течение в Русской Православной Церкви / М. В. Шкаровский. – СПб., 1999. – 399 с.
36. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах) / М. В. Шкаровский. – М. : Крутицкое Патриаршее подворье, 1999. – 400 с.
37. Шкаровский М. В. Судьбы иосифлянских пастырей. Иосифлянское движение Русской Православной Церкви в судьбах его участников / М. В. Шкаровский. – СПб. : Сатисъ, 2006. – 590 с.
38. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь в XX веке / М. В. Шкаровский. – М. : Вече, Лепта, 2010. – 496 с.
39. Шумило С. В. В катакомбах. Православное подполье в СССР. Конспект по истории Истинно-православной церкви в СССР / С. В.Шумило. – Луцк : Терен, 2011. – 272 с.
40. Шумило С.В. Исследование катакомбных рукописных и печатных книг: к постановке проблемы / Поэтика церковной прозы (XI–XX вв.) / С. В.Шумило // Чернігівські Афіни. Вип. 2. – Чернігів, 2014. – С. 209-221.
41. Шумило С. В. ИПЦ после Сталина. Доклад на международной конференции «Церковное под-полье в СССР» [Электронный ресурс] / С. В.Шумило. – Режим доступа: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=89609>

References

1. Pyrig, R. Ya. (Ed.). (1998). Archive-investigative cases of the repressed: scientific and methodical aspects of using. Kyiv [in Ukrainian].
2. Babenko, L. L. (2014). The Soviet institutions of the State security in the system of the relations between state and the Orthodox Church in Ukraine (1918– middle of 1950's). Poltava [in Ukrainian].
3. Babenko, L. L. (2006). Strengthening of the role of special service in the fight against religion at the period of collectivization. *Ukrainsky selyanyn*. Cherkasy: ChNU im. B. Khemnytsky, 10, 160-164 [in Ukrainian].
4. Babenko, L. L. (2006). Religion life in the archive resources of the Soviet special services: particularities of the reflection. Proceedings of the International Scientific Conference. «Religion and Church in the history of Ukraine». (pp. 3-13). Poltava [in Ukrainian].
5. Bilokin, S. Resources problem of studying of the criminal case of NKVD. *Problemy istorii Ukrainy*, 3, 90-101 [in Ukrainian].
6. Boyko, O.V. (2007). The fighting of the Orthodox Church and community against state anti-religion attack in 1920's – 1930's. Candidate's thesis. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
7. Vedeneev, D. V. & Lysenko, O. E. (2012). Religion confession of Ukraine as an object of the investigation of the Nazi and Soviet special service (1943 –1945). *Ukrainsky istorychnyi zhurnal*, 4, 104-126 [in Ukrainian].
8. Vedeneev, D. V. (2015). Religion secret work of the «pidgornivtci» of the Left bank of Ukraine as an object of the investigation of the special services (1945–1950 pp.). Proceedings of the All-Ukrainian Scientific conference «State and Church in the modern history of Ukraine». (pp. 13-20). Poltava [in Ukrainian].
9. Vedeneev, D. V. (2015). Archive documental materials of the Soviet special services as a resource of the studying of the life and scientific work of Luka Crimean (V.F. Voyno-Yasenetsky). *Bivliotekoznavstvo. Locumentoznavstvo. Infomologiya*, 4, 86-93 [in Ukrainian].
10. Vedeneev, D. V. (n.d.) «Orthodox underground». The movement of «catacomb church» in Ukraine. 1920–1980. Retrieved from <http://pravlife.org/content/pravoslavnyy-andegraund-dvizhenie-katakombnoy-cerkvi-v-ukraine-1920-1980-e-gody-chast-1> [in Russian].
11. Vedeneev, D. V., Shkarovsky, M.V. (2016). Repressions of the institutions of the security service against the communities of the Really-Orthodox Church in the Ukrainian SSR (1944–1953). *Vestnyk Pravoslavnogo Svyato-Tikhonovskogo humanitarnogo universyteta. Istorica. Istorica Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi*, II: 2, 65-82, II: 3. 77-92 [in Russian].

12. Viynalovych, V. A. (2005). Partial-state policy of the religion and religious institutions in Ukraine 1940-1960. Kyiv: Svitoglyad [in Ukrainian].
13. Sphere State Archive of the Service of Security of Ukraine (GDA SBU). Fund 2 [in Ukrainian].
14. GDA SBU. Fund 3 [in Ukrainian].
15. GDA SBU. Fund 9 [in Ukrainian].
16. GDA SBU. Fund 13 [in Ukrainian].
17. GDA SBU. Fund 65 [in Ukrainian].
18. Grankina, O. V. (1997). Some aspects of resources analysis of the archive-investigated cases in 1920–1950. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4. 49-57 [in Ukrainian].
19. Ignatusha, O. M. (2006). Institutional division of the Orthodox Churches in the period of modernization (XIX-30es of XX). Doctor's thesis. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
20. Lohinov O. (2007). Elimination of the «Ioann» movement in 1920–1950 at Vinnytcia Vinnytsia region. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 2, 18-38 [in Ukrainian].
21. Odyntsov, M. Y. (1992). Declaration of Metropolitan Serhyi from July, 29, 1927 and struggle around it. *Otechestvennaia ystoriya*, 6, 123-140 [in Russian].
22. Osypova, Y. Y. Review of the criminal cases on «organization of IPT» in Ukraine. Retrieved from <http://pandia.ru/text/77/192/20200.php> [in Russian].
23. Pashchenko, V. O. & Kyrydon, A.M. (2004). Bilshovyk state and Orthodox Church in Ukraine. 1917–1930. Poltava: ASMI [in Ukrainian].
24. Pashchenko, V. O. (2005). Orthodox Church in the totalitarian state. Ukraine 1940- early 1990. Poltava: ASMI [in Ukrainian].
25. Podkur, R. I. (1999). Documents of the Soviet special services as resources of studying political, social, economic and cultural processes in Ukraine (20–30 of XX c.). Candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
26. Podkur, R. & Chentsov, V. (2010). Documents of the institutions of the state security of the USSR in 1920–1930: historical analysis. Ternopol: Zbruch [in Russian].
27. Religious organisations in the USSR: before and at the beginning of the Great Patriotic War (1938–1943). (1995). *Otechestvennye arkhyvy*, 2, 37-67 [in Russian].
28. Russian Orthodox Church in the Soviet epoch (1917–1991): materials and documents. In 2 books. (1995). Moscow: Propyley [in Russian].
29. Russian Orthodox Church in the period of the Great Patriotic War 1941–1945. (2009). Moscow: Yzdvo Krutytskoho podvorja [in Russian].
30. Soviet institutions of state security in the Great Patriotic War. (1986). Moscow: RYO VKSh KHB SSSR [in Russian].
31. Tryhub, O. (2009). The Division of the Russian Orthodox Church in Ukraine (1922–39): among state and political governing and reformation. Mykolaiv: MDU im.Petra Mohyly [in Ukrainian].
32. Tryhub, O. (2007). Repressions of the anti-Semitic opposition in ROCh: history of the «Really Orthodox Church» (1932–1941). *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 2, 39-61 [in Russian].
33. The Central State Archive of the Civil Associations of Ukraine. Fund 1 [in Ukrainian].
34. The Central State Archive of the Civil Associations of Ukraine. Fund 263 [in Ukrainian].
35. Shkarovskyi, M. V. (1999). Iosyflianstvo: movement in Russian Orthodox Church. SPb. [in Russian].
36. Shkarovskyi, M. V. (1999). Russian Orthodox Church at Stalin and Khrushchev periods (State and church relationship in the USSR in 1939–1964). Moscow: Krutytskoe Patryarshee podvore [in Russian].
37. Shkarovskyi, M. V. (2006). Destinies Iosif priests. Iosif movement of the Russian Orthodox Church in the destinies of its participants. SPb.: Satys [in Russian].
38. Shkarovskyi, M. V. (2010). The Russian Orthodox Church in XX century. Moscow: Veche, Lepta [in Russian].
39. Shumylo, S. V. (2011). In the catacombs. Orthodox partisans in the USSR. Conspect of the history of the Really-Orthodox Church in the USSR. Lutsk: Teren [in Russian].
40. Shumylo, S.V. (2014). Researching of the catacomb manuscripts and printed books. Poetics of the church prose (XI–XX). *Chernihivski Afiny*, 2, 209-221 [in Ukrainian].
41. Shumylo, S. V. The Really-Orthodox Church after Stalin. Proceedings of the International Conference «Church secret movement in the USSR». Retrieved from <http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=89609> [in Russian].